

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАДРЯДУ ГРИЗУНІВ

Таксономічна довідка

Надряд *Glires* Linnaeus представлений у фауні України та Європи загалом двома рядами — зайцеподібними *Leporiformes* (*Lagomorpha* auct.) та власне гризунами *Muriformes* (*Rodentia* auct.), яких довгий час розглядали лише як підряди *Duplicidentata*⁴³ та *Simplicidentata* єдиного ряду *Rodentia* (s. l.) (Корнеєв 1965 та ін.). У складі сучасної теріофауни України наявні 3 види зайцеподібних та 49 (+1?) видів гризунів, які разом формують 30 родів 11 родин (Загороднюк 1992, 1998а). Їх повний список наведено у додатку до цього зведення (розділ 7), а стисло характеристику представлених в Україні вищих таксонів — у окремому розділі цього повідомлення (див. нижче).

Висока таксономічна різноманітність родентофауни України визначається дуже складною біогеографічною її структурою: в Україні наявні як типово лісові (напр., вовчки і руді нориці), так і типово степові види (напр., сліпаки, тушкани і ховрахи), є низка видів альпійських (напр., повх і снігова нориця) і синантропних (напр., хатні миші і пацюки); кілька видів акліматизовано для покращення мисливських угідь (напр., ондатра та нутрія).

Гризуни у червоних списках

У Бернських списках представлено 17 видів надряду *Glires*, з них — 7 видів гризунів включено у основний додаток II: два види ховрахів, по одному виду хом'яків, нориць і сліпаків та два види мишівок (Конвенція 1998). При цьому 1 вид ховрахів (крапчастий) та обидва види мишівок (лісова та степова) представлені в регіоні парюю відмінних за хромосомними числами аловидів (Загороднюк 1998b), статус яких має бути прирівняний до статусу «материнських» видів. Окрім цього, у бернських списках повністю відсутні види степового фауністичного ядра, які є повсюдно рідкісними і представленими в Європі тільки на території України. Рекомендації щодо їх включення у Бернські списки подано у спеціальному розділі 6 цього зведення.

⁴³ Саме під такою назвою «*Duplicidentata*» зайцеподібні (*Leporiformes* mihi) наводяться у додатку 3 до Бернської конвенції (Конвенція 1998).

Інформацію щодо рідкісних та вразливих видів гризунів, що мають охоронний статус згідно із додатком 2 до Бернської конвенції і які описано в цьому розділі, узагальнено в таблиці 7.

Фактори вразливості гризунів

Група надзвичайно різноманітна за реалізованими і представленими у фауні України життєвими формами (екоморфологічними типами), що визначає різноморідність і групоспецифічність факторів вразливості. Більшість представників надряду Glires є консументами першого порядку, звичайно досить пластичними у виборі місць оселення і звичайно добрими землеріями, що здатні самі влаштовувати свої оселища. Частина видів пристосувалась до життя в агроценозах та інших типах квазіприродних екосистем (Підоплічка 1930).

Між тим, стан популяцій частини видів є загрозливим через їх природну низьку щільність і обмежене поширення, принаймні, в Україні. Негативно впливають на стан популяцій низки видів гризунів і зміни середовищ їх існування. Особливо позначається це на видах зі складу степового фауністичного комплексу (ховрах, тушканах, сліпаках). Серед провідних факторів вразливості варто назвати фрагментацію ареалів з порушенням просторово-генетичної цілісності популяцій, руйнацію місць їх оселення в результаті розорювання степу і зникнення мегафауни тощо (Загороднюк 1999). Для ряду високоспеціалізованих видів (напр., сліпаки, тушканоподібні) фактором вразливості виступає також кризовий стан популяцій їх кормових об'єктів.

Таблиця 7. Види гризунів, включені у додаток 2 до Бернської конвенції (БК), та їх статус за «Червоною книгою України» (ЧКУ)

Родина та вид	БК*	ЧКУ	Примітка
Родина Sciuridae — Вивіркові			
<i>Spermophilus citellus</i> — ховрах європейський	b2	1	дод. до цього розділу
<i>Spermophilus suslicus</i> — ховрах рябий	b2	—	цей розділ
<i>Spermophilus odessanus</i> — ховрах подільський	(b2)	—	реком., розділ 6
Родина Sminthidae — Мишівокві			
<i>Sicista betulina</i> — мишівка лісова	b2	—	цей розділ
<i>Sicista subtilis</i> — мишівка степова	b2	3	дод. до цього розділу
<i>Sicista severtzovi</i> — мишівка темна	(b2)	—	реком., розділ 6
Родина Spalacidae — Сліпакові			
<i>Spalax graecus</i> — сліпак буковинський	b2	3	дод. до цього розділу
Родина Cricetidae s. l. (incl. Arvicolidae) — хом'якові			
<i>Cricetus cricetus</i> — хом'як звичайний	b2	—	цей розділ
<i>Terricola tatricus</i> — норця татранська	b2	—	цей розділ

Примітка: у дужках подано охоронний статус, що має набути новий вид за парасольковим ефектом (див. статус попереднього «материнського» виду); b2 — додаток II до БК.

Характеристика груп

Надряд Glires має дуже розгалужену таксономічну структуру, і для характеристики груп тут інформацію узагальнено за найкрупнішими його підрозділами (зайце-, вивірко-, вовчко-, тушкано- та мишоподібні). Загалом прийняті тут схема таксономії та обсяг фауни відповідають сучасним поглядам (Громов 1981; Павлинов та ін. 1995; Загороднюк 1998a; Atlas 1999).

Ряд зайцеподібних — Leporiformes (syn.: Lagomorpha, seu Duplicidentata auct.) представлений у сучасній фауні України лише трьома видами, з яких аборигенними є два види зайців (кроля акліматизовано на початку ХХ ст.). Обидва аборигенні види цього ряду включені у додаток 3 до Бернської конвенції, окрім того заєць білий (*Lepus timidus*)⁴⁴ має найвищу (I) охоронну категорію згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994).

Підряд вивіркоподібних — Sciuroidei (syn. Sciuromorpha Brandt, 1855) представляє у фауні Європи надродина Castoroidea та Sciuroidea. Перша з них представлена єдиним видом — бобром європейським, що включений у БДЗ. Друга надродина (вивіркових) представлена у фауні регіону двома родинами, з яких родина леляг (*Pteromys volans*, БД2) зникла з території України ще у 18 ст. (Сокур 1961). Родина вивіркових (Sciuridae) представлена в Україні трьома родами (ховрахи, байбаки, вивірки), які обіймають 6 видів. Найбагатшим за видовим складом у нашій фауні є рід ховрахів (*Spermophilus*), два види якого внесені до БД2. З них ховрах європейський (*Spermophilus citellus*) має охоронний статус згідно з останнім виданням Червоної книги України (1994), і цей вид є єдиним представником підряду на сторінках ЧКУ (у першому виданні був ще бабак).

Підряд вовчкових — Muochoidei (syn. Gliromorpha Wood, 1974) представляє у фауні Європи надродину Muochoidea з родиною Muochoidae (syn. Gliroidae). У фауні України родина представлена чотирма видами чотирьох різних родів (Загороднюк, 1998a). Всі вони включені у додаток III до Бернської конвенції (Конвенція 1998), при цьому вид *Eliomys quercinus* (вовчок садовий) є одним з найрідкісніших видів ссавців нашої фауни (Zagorodniuk 1998) і включений до «Червоної книги України» (1994; 1 кат.).

Надродина тушканоподібних — Dipodoidea представлена в Україні трьома родинами. Дві з них — Allactagidae та Dipodidae — часто об'єднують в єдину родину Dipodidae (s. l.); кожна з них представлена в Україні (відповідно, і в Європі загалом) лише одним видом. Кожний з цих видів (земляний заєць та кандибка) має охоронний статус згідно з обома виданнями Червоної книги

⁴⁴ Наведення другого виду (зайця сірого) як *Lepus capensis* (Конвенція 1998) замість *Lepus europaeus* є не виправданим (див.: «Контрольний список...» у розділі 7).

України (1980; 1994), однак обидва не включені до Бернських списків (позиції щодо цих видів див.: розділ 6). Третя родина — мишівкових (Sminthidae) — представлена у європейській фауні родом мишівок (*Sicista*), всі наявні представники якого включені у Додаток 2 до Бернської конвенції, один з них (*Sicista subtilis*) включений до ЧКУ (1994). Обидва наявні в Україні «бернські» види мишівок — *Sicista subtilis* (s. l.) та *Sicista betulina* (s. l.) — згідно з сучасними даними включають по два види-двійники (див. нижче відповідні їх описи), три з яких тепер зареєстровані у складі фауни України (Загороднюк 1998b; див. розділ 6).

Надродина мишоподібних — Muroidea. Найбагатша за видовим складом надродина підряду Muroidei (syn.: Myomorpha Brandt, 1855). У фауні Європи представлена кількома окремими родинами, які у частині зведень європейського і світового масштабу, зокрема, і в додатках до Бернської конвенції (Конвенція 1998), розглядають як єдину родину Muridae Illiger, 1811, що об'єднує сліпаків, мишей, хом'яків і нориць (Musser & Carleton 1993). У цьому зведенні прийнято більш подрібнену систему (див. розділ 7), що відповідає поглядам, висвітленим у попередніх оглядах (Павлинов та ін. 1995; Загороднюк 1998с). Родина сліпачових (Spalacidae) представлена в Європі 5 видами, і всі вони зустрічаються в Україні (три з них — тільки в Україні⁴⁵). У бернських списках (БД2) згадується лише сліпак буковинський; в ЧКУ — 3 види, один з яких (*S. arenarius*) рекомендується тут до включення у БД3 (розділ 6). Родина мишачих (Muridae s. str.) представлена 10 видами з відносно благополучним станом їх чисельності. Родина хом'якових (Cricetidae s. l.) представлена у Україні двома підродинами, які часто розглядають як самостійні родини — власне хом'якових (2 роди) та норицевих (6 родів). До додатку II увійшли два представники нашої фауни — хом'як звичайний (*Cricetus cricetus*) і нориця татранська (*Terricola tatricus*). Обидва ці види не мають охоронних категорій за ЧКУ (1994), при цьому другий вид вперше зареєстрований в Україні лише 10 років тому (Загороднюк 1989).

Види, рекомендовані до Бернських списків

Як доповнення до Бернських списків в цьому зведенні пропонуються дві групи видів. Перша з них — види, що дотепер не мали відношення до цих списків (таких 6): *Allactaga major* — тушкан великий, *Stylodipus telum* — тушкан трипалій, *Spalax arenarius* — сліпак піщаний, *Cricetulus migratorius* — хом'ячок сірий, *Ellobius talpinus* — сліпачок звичайний, *Lagurus lagurus* — строкатка степова. Друга група видів — аловида бернських видів, тобто таксони, що входили до бернських списків як складові політипних видів (таких видів

⁴⁵ Ареал *Spalax microphthalmus* на сході продовжується на теренах Росії.

3): ховрах подільській — *Spermophilus odessanus* (*S. suslicus* s. l.), мишівка Штранда — *Sicista strandi* (*S. betulina* s. l.), мишівка темна — *Sicista severtsovi* (*S. subtilis* s. l.). Інформацію про ці види наведено у розділі 6.

Цитована література

- Громов И. М. Отряд Rodentia Bowdich, 1821 — Грызуны // Каталог Млекопитающих СССР (плиоцен—современность) / Под ред. И. М. Громова и Г. И. Барановой. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 75–217.
- Загороднюк И. В. Таксономия, распространение и морфологическая изменчивость полевок рода *Terricola* Восточной Европы // Вестн. зоологии. — 1989. — Том 23, № 5. — С. 3–14.
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia), установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии. — 1992. — № 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксономи ссавців у сучасній фауні України: склад, номенклатура та видове багатство // Доповіді НАН України. — 1998а. — № 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Політипні види: концепція та представленість у теріофауні Східної Європи // Доповіді НАН України. — 1998б. — № 7. — С. 171–178.
- Загороднюк И. В. Ключі до визначення вищих таксонів ссавців України і суміжних країн та принципи їх побудови // Вестн. зоологии. — 1998с. — Том 32, № 1–2. — С. 126–150.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України. — 1999. — № 5. — С. 203–210.
- Конвенція про охорону дикої флори і фауни та природних середовищ існування в Європі (Берн, 1979 рік). — Київ: Мінекобезпеки України, 1998. — 76 с.
- Корнєєв О. П. Визначник звірів УРСР. Видання друге. — Київ: Рад. школа, 1965. — 236 с.
- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). — Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1995. — Ч. 1: Rodentia. — 240 с. — (Сб. тр. Зоол. муз. МГУ. Том 32).
- Підоплічка І. Г. Шкідливі гризуни Правобережного Лісостепу та значення окремих груп в сільському господарстві. — Київ: Київська крайова с.-г. досл. ст., 1930. — Вип. 63. — 81 с.
- Сокур І. Т. Історичні зміни та використання фауни ссавців України. — Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. — 84 с.
- Червона книга Української РСР / Під ред. К. М. Ситника. — Київ: Наук. думка, 1980. — 504 с.
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. — Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. — 464 с.
- [Atlas]. The atlas of European mammals / Mitchell-Jones A. L., Amori G., Bogdanowicz W. etc. — London: Acad. Press, 1999. — I–XI+484 p.
- Musser G. G., Carleton M. D. Family Muridae // Wilson D. E., Reeder D. M. (eds.). Mammal species of the world. A taxonomic and geographic reference. 2nd ed. — Washington: Smithsonian Inst. Press, 1993. — P. 501–756.
- Zagorodniuk I. Specimens of *Eliomys quercinus* (Mammalia) collected in Ukraine // Vestnik zoologii. — 1998. — Vol. 32, N 5-6. — С. 32.

I. Загороднюк